تاثیر عقل نظری بر فرآیند آموزش ویادگیری از دیدگاه ابن سینا

عین الله خادمی[1]، عارفه پوشیان جویباری[2]

چکیده:

یکی ازمسائل اساسی که درحکمت وفلسفه مطرح بوده وهست مسئله نفس ناطقه ، قوای نفس ناطقه ، مراتب وجایگاه آن قوا می باشد یکی از این قوا عقل نظری نام دارد که دارای مراتب ,ویژگی ها وشرایط مختص به خوداست . ابن سینا به عنوان فیلسوفی صاحب نظر درمیان حکمای اسلامی ازجایگاه ویژ ه ای برخورداراست لذا دیدگاه وی درباره قوای نفس ناطقه حائزاهمیت است این مسئله زمانی که بخواهیم برمبنای نظریات وی درموردعقل نظری به دلالت‌هایی برای تعلیم وآموزش دست یابیم دوچندان می‌شود ،دراین نوشتار سعی شده بر مبنای تالیفات خود ابن سیناونوشته های دیگران در مورد وی ضمن تبیین عقل نظری ومراتب آن تاثیرات این قوه را بر آموزش ویادگیری استنباط و تبعیین شود لذا نگرش عقلانی ابن سینا درزمینه عقل نظری ,مراتب آن و ویژگی‌های صور معقول در این مراتب می‌تواند به عنوان مبنایی قرار گیرد که در پرتو آن می‌توان سطح آموزش را متناسب با ویژگی‌های هر متعلم بهبود بخشید و به آموزشی جهت مند دست یافت .

کلید واژه ها:عقل,عقل نظری,آموزش,یادگیری

1 دانشیارگروه فلسفه وحکمت اسلامی,دانشکده علوم انسانی,دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی(نویسنده مسئول:e_khademi@ymail.com)

2 دانشجوی کارشناسی ارشدفلسفه وحکمت اسلامی, دانشکده علوم انسانی,دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی(نویسنده رابط:a.poshin@yahoo.com)

مقدمه:

انسان به عنوان اشرف مخلوقات دارای شخصیت چندجانبه عاطفی,جسمانی,اجتماعی,عقلانی است در میان این جنبه‌های مختلف جنبه عقلانی شخصیت انسان از جایگاه ویژه‌ای برخورداراست چرا که دلیل تمایز انسان از سایر موجودات می‌باشد و به واسطه این قوه هم توانایی تشخیص حق از باطل، صدق و کذب امور،ادراک معانی را کسب می‌کند و هم این قوه مبداءصدور تمامی کردارهای آدمی می‌باشد ابن‌سینا به عنوان فیلسوف بزرگ وتاثیر گذارمکتب مشاء برای عقل و مراتب آن اهمیت شایسته قائل است و در آثار مختلف خویش به بررسی مسئله عقل، اقسام، مراتب،و کارکردهای آن پرداخته است .

مساله اصلی این پژوهش بررسی تاثیر عقل نظری بر جریان آموزش ویادگیری از دیدگاه ابن سینا می باشد در همین راستا این پژوهش درصددپاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل است:

تعاریف مختلف عقل از نظر لغوی و اصطلاحی کدام است ؟ عقل نظری از دیدگاه ابن سینا چه قوه‌ای است ؟ ویژگی صور معقول در مراتب مختلف این قوه چگونه است ؟ تأثیراین ویژگی‌ها بر آموزش و یادگیری چگونه است؟

تعریف لغوی واصطلاحی عقل:

عقل را می‌توان از جهت لغوی و اصطلاحی تعریف کرد لذا ابتدا به تعریف لغوی عقل می‌پردازیم و سپس به تعریف اصطلاحی آن از دیدگاه ابن سینا خواهیم پرداخت :

در قاموس در تعریف عقل آمده عقل به معنای فهم، معرفت، درک است(قاموس،ج5،ص29) لغت نامه‌ها نیزدر تعریف عقل آورده اند:عقل به عربی بند بر پای بستن به ایرانی خرد،فره ایزدی ،نیروی رهنمون ، خرد نیرویی است دماغی که با آن به بهترها را از بدها و بدها را از بدترها و سود بخش‌ها را از زیان بارها توان تشخیص داد و

همچنین نیرویی است مسئول آینده‌نگر و طرح و برنامه ریز و ناظر به هدف(انصاف پور,1372, 717)نقیض جهل ,ادراک,در یافتن,دانستن(علی اکبر دهخدا,1356,370)

با بررسی معنای لغوی عقل مشخص می‌شود که عقل در لغت از دو جهت مورد توجه قرار گرفته: 1- جنبه معرفتی 2- جنبه ارزشی که موجب سوق دادن انسان به اعمال نیک می‌شود اما مراد شیخ ار عقل قوه‌ای از نفس است که دارای جنبه بدنی نبوده و به کشف مجهول ، ادراک معانی کلی، تفکر و استدلال می‌پردازد چنانچه در همین مورد در طبیعیات دانشنامه علایی می‌گوید (و باین قوت مجهولها را معلوم کند.....خاصیت مردم تصور و تصدیق کلیات است و استنباط کردن مجهولات از علوم و صناعات و این همه قوت است)(ابن سینا، طبیعات دانشنامه علایی ،صص107، 106)همچنین شیخ در الطبیعیات الشفاءجلد2 النفس(صفحه39) والهیات الشفاء(صفحه386)والنجاءمن الغرق فی بحر الضلالات (صفحه320) عقل را قوه ای می داندکه به فکر ,استنباط وادراک معانی کلی می پردازودارای دوجنبه عملی ونظری می باشد.

با توجه به اینکه موضوع این نوشتار تاثیرعقل نظری بر یادگیری و آموزش می‌باشد ابتدا به تعریف عقل نظری و مراتب آن پرداخته سپس به تبیین این تأثیر می‌پردازیم :

عقل نظری :

همان‌طورکه گفته شد قوه عاقله از نظر ابن سینا دارای دو جنبه نظری و عملی می‌باشد که قوه مربوط به نظر ارتباط با مافوق خود دارد و قوه مربوط به عمل ارتباط با مادون خود دارد و نفس به اعتبار قوه عملی قادر به فعل و ترک آن بر مدار اعتقاد به قبیح و جمیل و استنباط صناعات انسانی، و فکر و رویه در عادات و به طور خلاصه

قادر به همه کارهای انسانی است 1 البته این قوه از عقل نظری در این موارد استعانت و کمک می‌گیرد. از آنچه گفته شد برمی آید که عقل عملی به امور صناعی واخلاقی وجزئی می پردازد ودر مقابل آن عقل نظری به امور عقلانی وکلی توجه داردبه همین سبب باتوجه به نوشته های شیخ در النجاۀمن الغرق فی بحرالضلالات (صفحه 32)وعیون الحکمه(صفحه42)وطبیعیات دانشنامه علایی(صفحه107) در تعریف عقل نظری باید گفت که قوه ای است از نفس ناطقه که بدون استعانت از آلات بدنی صور کلی مجرد از ماده در آن منطبع می شودوبه کشف مجهولات از طریق این صور که معلومات ذهن محسوب می شود می پردازد. همان‌طور که بیشتراشاره شد عقل نظری قوه‌ای است که به ادراک صور کلیه مجرد می‌پردازد اگر این صور مجرد باشد آن‌ها را آن‌چنان که هست می‌پذیرد اما اگر مجرد از ماده نباشد خود به تجرید این صور از علایق مادی می‌پردازد لذا باید مراحل عقل نظری را نسبت به صور مجرد کلی که در این عقل پذیرفته می‌شود مطالعه کرد (عقل در حکمت مشاء ،علیمراد داودی ،1389،ص306) بدین ترتیب مراتب عقل نظری عبارتند از عقل هیولانی، عقل بالملکه، عقل بالفعل و عقل مستفاد که در این بخش به توضیح این مراتب و ویژگی صور معقول در هر یک از این مراتب می‌پردازیم :

1- عقل هیولانی:

ابن سینا در آثار مختلف فلسفی خود چون عیون الحکمه(صفحه42) ،طبیعیات دانشنامه علائی(صفحه 107)ورساله مبداءومعاد(صفحه184)در مورد عقل هیولانی نظراتی را داده است که آنچه از آنهادر مورد عقل هیولانی استنباط می شود این است که این مرحله تنها استعداد قبول معقولات را دارد البته این توانایی را دارد که به آخرین مرحله عقل نظری که عقل مستفاد است برسد چنانچه در طبیعیات دانشنامه علائی(صفحه87) امده است واز این جهت آن را عقل هیولانی خوانند که به هیولای نخستین که به ذات خود دارای هیچ صورتی نیست شباهت دارد.

[1] - سید محمود طاهری، مجموعه رسایل فارسی ابن سینا،رساله مبدأ و معاد، 1388 ،صص183-182

2- عقل بالملکه:

در مورد این مرتبه باید گفت مرحله ای از قوه نظری است که نسبت به صور معقول در حکم قوه ممکنه است البته معقولاتی نیز در این مرحله برای نفس حاصل می شود که این معقولات همان بدیهیات واولیات می باشند که به صورت فطری برای آدمی حاصل می شود چنانچه ابن سینادر رساله مبدأ و معاد می‌نویسد (و اماقوت عالمه آنست که او را عقل نظری می‌خوانند و او از ادراک صور و معانی عقل آید و کلیات را دریابد و او را مراتب است ...و چون اولیات را دریابد آن را عقل بالملکه خوانند و اولیات چون قول قائل است که : کل غیر از جزء بود)(مجموعه رسائل فارسی ابن سینا رساله مبداءومعاد، سید محمود طاهری، ص308)

3-عقل بالفعل :

با توجه به آنچه در مورد این مرحله در الطبیعیات الشفاءجلد2 النفس (صفحه40)و النجاءمن الغرق فی بحرالضلالات (صفحه 335)والاشارات والتنبیهات(صفحه86) آمده است باید گفت در این مرحله نفس معقولات ثانیه را بعد از کسب معقولات اولی به دست می آورد ودرحکم مخزنی برای این معقولات می باشدبدین معنا که معقولات رابه صورت بالفعل مطالعه نمی کند بلکه بعد از کسب معقولات هر زمان که بخواهد بدون هیچ مشقتی می تواند این معقولات را مطالعه کنداین مرحله نسبت به مرحله ماقبل خویش در حکم عقل بالفعل است زیرا به معقولات ثانیه دست یافته است اما نسبت به مرحله مابعد خود چون معقولات را به صورت بالفعل مورد مطالعه وتعقل قرار نمی دهدعقل بالقوه می باشد.

عقل مستفاد :

با توجه به آنچه که ابن سینا درمورد این مرحله در الطبیعیات الشفاءجلد 2النفس (صفحه 40)و النجاءمن الغرق فی بحرالضلالات (صفحه 336)آورده است باید گفت:در این مرحله صور معقول به صورت بالفعل در نفس حضور دارد وآدمی آن را

به صورت بالفعل مورد مطالعه قرار می دهد که نفس این صور را ازطریق اتصال با عقل فعال به دست می آورد و این امر را می توان علت وجه تسمیه این مرحله به عقل مستفادنامید باحصول این مرحله نفس انسانی به کمال نوعی خویش دست می یابد .

تأثیر عقل نظری بر فرایند آموزش و یادگیری :

با توجه به اینکه صور معقول در هر یک از مراحل مختلف عقل نظری دارای ویژگی‌های خاصی می‌باشند و انسان نیزبه عنوان مدرک این معقولات تحت تأثیر این ویژگی‌ها قرار می‌گیرد لذا نحوه تعلیم ویادگیری وی باید متناسب با این شرایط و ویژگی‌ها باشد که در این قسمت به بررسی این مسئله می‌پردازیم

دلیل تأکید بر شناخت عقل نظری :

از دیدکاه ابن سینا سعادت بالاترین چیزی است که انسان به دنبال کسب آن است وهدایت به راه سعادت بالاترین هدایت هاست واز سویی سعادت واقعی, قرب الهی است چنانچه در رساله نفس در این مورد آمده است ((بسا قوت نفس انسان) و قوت عقلی که(وی) اصل این قوتهاست بضرورت او را کمالی باشد و او را در حق کمال خویش همین حالها(باید که) باشد و کمال (وی عقلی) باشد از جنس (وی) کمال وی آنست که (منتقش شود بمعقولات موجودات در ذات واحد باری تعالی از جهت تصور و از جهت تصدیق) (رساله نفس ، ابن سینا، 1383,صص 81-80)لذا می توان قرب الهی را بالاترین هدف آموزش از دیدگاه ابن سینا تلقی کرداز سویی یکی از مهمترین عوامل دستیابی به این هدف در آموزش شناخت خویشتن و خودسازی است چراکه نزدیک ترین امر برای آدمی نفس اوست از این رو خودشناسی وآگاهی از قوای نفس وزوایای روح خویشتن از اصول بنیادینی است که ابن سینا به آن عنایتی ویژه دارد1 لذا نتیجه ای که از این سخنان می توان گرفت این است که شناخت نفس ,احوالات وقوای آن موجبات سعادت مارا فراهم می کند وبه تبع آن شناخت عقل نظری به عنوان یکی از قوای نفس ,مراتب آن وچگونگی فعالیت عقلانی در درون انسان از اهمیت خاصی برخوردار است اقتضای چنین امری توجه و تاکید

[1] .سمیرا حیدری,بررسی دیدگاه ابن سینا در باب تعلیم وتربیت,1387,مجله روانشناسی وعلوم تربیتی سال سی وهشتم شماره 3,ص95

بر قوه نظری نفس بر جریان آموزش ویادگیری می باشد چراکه می توان در اثر آموزش درست ومتناسب باقوه نظری نفس موجبات رسیدن فرد به رستگاری را فراهم کرد.

توجه به مراحل مختلف رشدوتاکید بر تدریجی بودن آن :

ابن سینا ضمن تأیید مراتب مختلف عقل نظری سیر تکاملی نفس آدمی را از حالت بالقوه به فعلیت نشان می‌دهد و بدین دلیل می‌توان استنباط کرد که برای یادگیری مطالب مختلف و کسب علوم متفاوت توجه به ویژگی‌های سنی و رشدی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است لذا با توجه به ویژگی صور معقول در مراتب مختلف عقل نظری آموزش را باید از تعلیم امور حسی در سنین پایین و هنگامی که فرد در مرحله عقل بالمکله است شروع کرد و سپس به تدریج مطالب انتزاعی آموزش داده شود و بدین ترتیب زمینه را برای ورود به مراحل بالاتر چون عقل بالفعل و مستفاد فراهم کرد.

توجه به تفاوت‌های فردی در زمینه آموزش :

از آنجایی که عقل دارای مراتب مختلف است و هر کدام از این مراتب دارای شرایط خاصی می‌باشد لذا افراد در مراتب مختلف این قوه قرار داشته در نتیجه در زمینه آموزش باید به تفاوت‌های فردی افراد که در کدام مرحله قرار دارند توجه کرد و متناسب با این شرایط به تعلیم آن‌ها پرداخت و در نتیجه به آموزش مفید دست یافت ابن سینا در الاشارات والتنبیهات نمط سوم نفس،(ص187)و رساله نفس به این تفاوت اشاره می‌کند و ودر رساله نفس می‌گوید مردم در حد با ادراک مطلوب علمی متفاوتند و بعضی زود دریابند و بعضی دیر دریابند و بعضی خود هیچ چیز به فکر در نتواند یافتند و بعضی چیزها در ظاهر یابند و چیزها غامض در نیابند پس در حق حدس همچنین متفاوت باشند کم و کیف بعضی زود دریابند و بعضی دیر دریابند و بعضی کمتر و در طرف نقصان به حدی رسد که کسی باشد که اورا هیچ حدس نباشد پس همچنین ممکن نباشد در طرف، یک شخصی باشد که همه معلومات بحدس دریابند که طریق قیاس و حد وسط و نیز باشد که نفس را بتعلیم هیچ حاجت نیاید در تحصیل علم (ابن سینا, رساله نفس ، 1383,ص71) پس می‌توان طبق نظر شیخ افراد رااز لحاظ استعداد یادگیری بر

سه قسم تقسیم کردکه عبارتنداز: 1- کند ذهن 2- متوسط 3- تیزهوش در نتیجه به این تفاوت‌ها در جریان تعلیم و تربیت باید توجه شود و متناسب با سطح توانایی افراد به آنان آموزش داد زیرااز فردی که در مرحله عقل بالملکه قرار داردنمی توان همان انتظار رادر کشف مجهولات داشت که از فردی که در مرتبه عقل مستفاد قرار دارد داریم. با توجه به مطالب قبل باید در امر آموزش و یادگیری به دو نکته بیشتر توجه داشته باشیم : 1- بر مبنای مراتب عقل نظری دانش‌آموزان به سنجش استعداد آن‌ها بپردازیم 2- بر مبنای تفاوت استعدادها و علایق آن‌ها آنان را در جهت کسب علوم و حرف مختلف هدایت کنیم . چنانچه اندیشمندان تعلیم و تربیت نیز به این امر اشاره داشته واندازه‌گیری را کلید جنبه‌های مختلف فرایند تعلیم و تربیت دانسته‌اند و یکی از اقسام اندازه‌گیری را ارزشیابی تعیینی قرار داده‌اند که هدف از آن تطبیق دانش‌آموزان با آموزش ثمربخش است و بر طبق آن تشخیص می‌دهیم که چه کسی شرایط لازم برای پزشک بودن، حقوقدان بودن و یا معمار بودن را داراست.1

توجه به نقش معلم در جریان آموزش و یادگیری:

ابن سینا عقل نظری را قوه ای می‌داند که معقولات و کلیّات را ادراک می‌کند لذا عقل برای دریافت این اطلاعات نیازمند عامل خارجی می‌باشدکه وی را متوجه این اطلاعات کرده و از حالت بالقوه به سوی کمال و فعلیّت رهنمون سازد معلّم نیز به عنوان یک عامل خارجی فرد را متوجه اطلاعات کرده و جریان درک معقولات را سهولت می‌بخشد شیخ الرئیس خود به معلم به عنوان عامل خارجی توجه داشته ودر تدبیر منزل آورده است که هرکسی شایستگی ایفای نقش معلمی را ندارد بلکه معلم باید دارای ویژگی هایی باشد مانندااینکه معلم باید دارای صفات نیکوباشد , باید به تربیت نفوس آگاهی داشته باشد ودر تعلیم دانش وحرف مختلف به کودک مسلط باشد ونسبت به تفاوت های فردی متعلمان به طور کامل آگاهی داشته باشد وعلایق افراد را نسبت به رشته های تحصیلی وحرفه های شغلی بسنجد2 و درمنطق شفاءجلد البرهان تعلیم را به تعلیم تلقینی

1 - علینقی خرازی ،روانشناسی تربیتی اصول و کاربرد آن،1387،صص 412 -408
2.سمیرا حیدری،بررسی دیدگاه ابن سینا در باب تعلیم وتربیت،1387،مجله روانشناسی وعلوم تربیتی سال سی وهشتم شماره 3،ص95

,صناعی, تادیبی ,تنبیهی تقسیم می کند وبین تعلیم فکری وذهنی فرق می نهد (ابن سینا، منطق شفاجلد البرهان ,1404،ص57) باتوجه به مطالب فوق می توان گفت که معلم از دید گاه ابن سینافردی است خردمند ,آگاه به روش های آموزشی وتفاوت های فردی دانش آموزان از نظر مراتب مختلف عقل نظری ومیانه رو که نقش اساسی در امر آموزش ویادگیری ایفا می کند.

نتیجه گیری:

برای دستیابی به آموزشی پویاوکارآمدومبتنی برنیازهای کنونی نیاز به پژوهش گسترده درموضوعات مبتلا به آن است. لذاپرداختن به عقل ازدیدگاه یک فیلسوف شاخص اسلامی وتبیین چگونگی آموزش ویادگیری برمبنای دیدگاه وی ضرورت بیشتری می یابد. نتایج پژوهش حاکی ازآن است که ابن سینا باتوجه وتاکیدبرقوه عاقله نفس انسانی وقائل شدن مراتب مختلفی برای این قوه سبب می شودما به این استنباط دست یابیم که بایدبرتفاوت های فردی درامرآموزش ویادگیری توجه داشته باشیم وبا ایجادبرنامه ای مناسب برای تشخیص استعداد های افراد انسان رابه رشته‌های مناسب باتوانمندیهایشان سوق دهیم لذا نقش معلم به عنوان عاملی برای جهت دادن آموزش مناسب باویژگی های دانش آموزحائز اهمیت است چنانکه استفاده ازحواس به عنوان مبادی کسب علوم مختلف درامرآموزش ویادگیری اهمیت ویژه ای دارد.

منابع:

1.ابن سینا ,طبیعیات دانشنامه علائی,1383, چاپ دوم , همدان ,دانشگاه بوعلی سینا

2.ابن سینا,الطبیعیات الشفاءجلد 2النفس, 1404,قم ,مکتبه آیت الله المرعشی

3.ابن سینا ,الهیات الشفاءالنص, 1404,قم,مکتبه آیت الله المرعشی

4.ابن سینا ,الاشارات والتنبیهات,1375,چاپ اول,قم ,نشرالبلاغه

5.ابن سینا, النجاۀمن الغرق فی بحرالضلالات ,1387,چاپ دوم, تهران,انتشارات دانشگاه تهران

6.ابن سینا ,عیون الحکمۀ,1980,چاپ دوم,بیروت,انتشارات دارالقلم

7.ابن سینا,منطق شفاءالبرهان, 1404,قم,مکتبه آیت الله المرعشی

8.ابن سینا,.رساله نفس,1383,چاپ دوم, همدان, دانشگاه بوعلی سینا

9.سید محمود طاهری,1388,مجموعه رسائل فارسی ابن سینارساله مبداءومعاد,تهران ,انتشارات آیت اشراق

10.سید حسن سعادت مصطفوی, شرح الاشارات والتنبیهات نمط سوم نفس, 1387,تهران,انتشارات دانشگاه امام صادق(ع)

11.سید علی قرشی,1384,قاموس قرآن ,ج5,انتشارات دارلکتب الاسلامیه

12.علی اکبر دهخدا,1356,لغت نامه دهخدا,ج 34,موسسه لغت نامه دهخدا

13.غلامرضا انصاف پور, 1373,فرهنگ فارسی,انتشارات زوار

14.علیمرادداودی,عقل درحکمت مشاء,1389,چاپ دوم,تهران,انتشارات حکمت

15. علینقی خرازی,1387,چاپ هشتم ,روانشناسی تربیتی اصول کاربردها,تهران,مرکز نشر دانشگاهی

16. سمیرا حیدری,بررسی دیدگاه ابن سینا در باب تعلیم وتربیت,1387,مجله روانشناسی وعلوم نربیتی سال سی وهشتم شماره 3

17. مهدی شیبانی,کارکرد های عقل نظری و عملی ازنگاه ابن سینا, فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه قم,شماره پیاپی 42

18.مهدی مظاهری,1388,بایسته ها وپیامدهای تربیتی عقل نظری ومراتب آن در فلسفه ملاصدرا,مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین(ع)-تعلیم وتربیت اسلامی(9),شماره 17,شماره پیاپی.78 .28-9